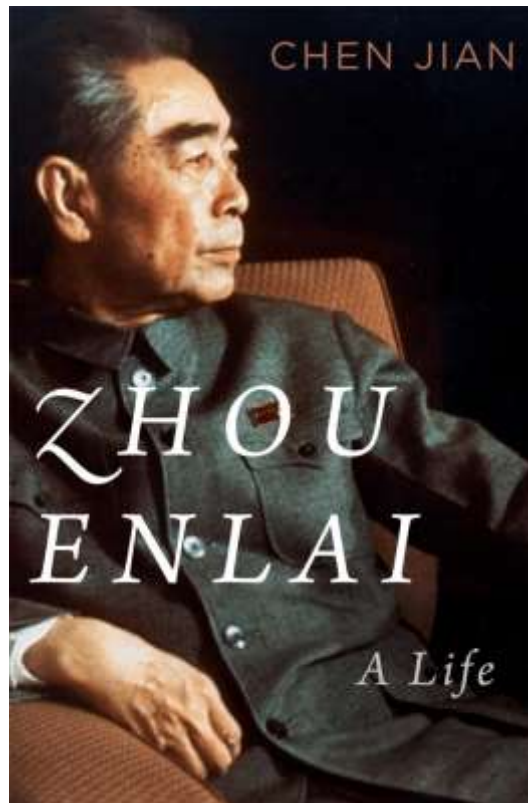

Perry Anderson

Maos högra hand

”Två som gjorde revolution och som formades av den”

Bokrecension från *London Review of Books*, 12 september 2024

Chen Jian : *Zhou Enlai: A Life*, Harvard University Press 2024

Alla moderna revolutioner av betydelse, från 1789 till idag, har producerat en diaspora. Den exodus från Ryssland som följde på fallet för *l'ancien régime* där innebar att enorma begåvningar inom kultur, humaniora och samhällsvetenskap spreds över hela västvärlden. I Kina, där den gamla samhällsordningen hade en tusen år längre historia och där inbördeskriget snarare föregick än blev en konsekvens av den revolution som gjorde slut på den, såg det annorlunda ut, av två skäl. Det första var att i Ryssland hade intelligentian, en relativt ny företeelse som inte sträckte sig längre tillbaka än till 1800-talet, från första början i huvudsak stått i opposition till regimen, medan den i Kina varit en integrerad del av det kejserliga makt-systemet och rekryterats att stå till statens förfogande genom ett långvarigt examenssystem. Mandarinerna kunde periodiskt leverera ibland efterfrågade men oftast fruktlösa invändningar mot den officiella ordningen, men aldrig att de revolterade mot den. Den kinesiska revolutionen hade dessutom lika mycket skett mot ett rovgirigt utländskt välde som mot inhemskt förtryck och förutom nedärvda reflexer av lydnad kunde den vädja till nationell stolthet när självständigheten skulle återtas. Uppslutning bakom den nya ordningen var mer naturligt för de intellektuella.

Å andra sidan, även om den Folkrepublik som utropades 1949 åstadkom en betydande nationell suveränitet och på några månader visade sig kapabel att rensa halva Korea på amerikanska trupper hade den inte uppnått fullständig territoriell enhet. Efter revolutionen gjorde sig kommunisterna ingen brådska med att återta Hong Kong från Storbritannien, vilket

de kunnat göra på bara några dagar, utan valde i stället att låta det förbli under brittisk kontroll som en värdefull ekonomisk utpost gentemot omvärlden och därmed mildra den totala diplomatiska isolering Väst utsatte regimen för. Det var en frivillig uppoffring. Ofrivillig var däremot att Taiwan kunde överleva – dit nationalisternas ledare Chiang Kai-shek flytt efter nederlaget på fastlandet – som ett amerikanskt administrativt område när Koreakriget börjat. Båda dessa enklaver gav kinesiska intellektuella som redan var eller kunde tänkas bli motståndare till den nya regimen fri passage till en annan värld, i de flesta fall USA – där akademiska kontakter existerat redan före inbördeskriget och gett en del möjlighet att lämna fastlandet redan före kommunisternas maktövertagande.

I den första kontingenten fanns Ho Ping-ti, C T Hsia, Yu Ying-shih, K C Chang, Lin Yu-sheng – respektive Kinas främste samhällshistoriker, litteraturkritiker, intellektuelle historiker, arkeolog och politiske barometer i generationen född mellan 1917 och 1934 – för att inte tala om landets kanske främsta författare, Eileen Chang. Med undantag för Ho, som kommit 1945, anlände alla de övriga till USA under kalla kriget. När relationerna mellan Kina och USA återupptagits och Kina öppnades på 1980-talet tilläts och uppmuntrades studier utomlands av Beijing för att så småningom bli ett massfenomen – före pandemin fanns drygt 300 000 kinesiska studenter i USA, 2023 en miljon utomlands. Till att börja med valde många av dem som begett sig till USA att stanna kvar, en siffra som ökade av naturliga skäl efter att studentrevolten i Kina slagits ner 1989. Resultatet har blivit en diaspora som sträcker sig över de flesta rika länder i världen, från USA till Europa, Japan till Australien, och som inte i första hand är följden av utvisning eller flykt, utan av utvandring. Framför allt i USA innehar medlemmar av denna positioner på alla nivåer av det akademiska livet, vilket ryssarna sällan gjorde efter Oktoberrevolutionen. Där återfinns även romanförfattare på engelska som Yiyuan Li och Ha Jin – precis som Nabokov en gång i tiden, om än på en mer blygsam nivå. Diasporan fortsätter att växa och nu är det Hong Kong som står för de senaste bidragen. Exempelvis är Ci Jiwei, Kinas mest originella politiska tänkare, verksam i Oxford.

I det sammanhanget har historikern Chen Jian åstadkommit en monumental biografi över Zhou Enlai, som gör honom till den främste representanten för dagens kinesiska diaspora. I Väst framstår Zhou i dag i ett ganska välvilligt om än alltmer suddigt skimmer som en världsvan diplomat som gjorde upp med Henry Kissinger och annars mest identifieras med sin missförstådda replik om Frankrike (där 1968 blev till 1789) [Enligt anekdoten ska Zhou på frågan om franska revolutionens betydelse historiskt ha svarat ”Det är för tidigt att uttala sig om”. Men tydligen var det Majrevolten 1968 som Zhou avsåg, ö.a.]. Bortom sådana tillyxade intryck är inte mycket mer förknippat med honom. Chens nya bok, ett ingående porträtt av Zhou som tagit honom tjugo år att bli klar med, kommer att förändra detta. Chen är född i Shanghai 1952 och var fjorton år när kulturrevolutionen utbröt då han också fängslades kortvarigt två gånger. Han var inte mycket mer än tjugo när Zhou dog. När lärosätena åter öppnades i slutet av 1970-talet gick han på universiteten i Fudan och Östkinas Normala i hemstaden. I mitten av 1980-talet fick han ett stipendium till USA, där han doktorerade, blev anställd på universiteten i Southern Illinois, Virginia, Cornell, New York och NYU-Shanghai, med många insatser som gästföreläsare i Hong Kong, Storbritannien och Folkrepubliken Kina. När han i början av detta sekel inledde arbetet med Zhou var fältet inte helt okänt. Men tidigare forskning om honom, till största delen men inte helt och hållet på kinesiska, var för det mesta oerhört polariserad, där Zhou endera framställdes som en beundransvärt upplyst och progressiv statsman, som bidragit till att återge sitt land dess rättmätiga plats i det internationella samfundet eller som en samvetslös (alternativt skuldtyngd) avgörande bricka i den svartaste tyranni, medskyldig till oerhörda brott.¹ Chens studie går längre än de motstridiga

---

¹ Ett fall för sig är Simon Leys, i unga dagar rätt imponerad av Zhou, men som i sin *The Hall of Uselessness* gör ett porträtt av honom där han på några sidor växlar från överdrivet beröm till att framställa honom som den yttersta företrädaren för mord, lögn och råhet. Blixtrande rent litterärt men torftigt som historieskrivning.

bilderna. I stället för att bara applådera eller attackera Zhou har han föresatt sig att förstå honom på en nivå som inget tidigare arbete varit i närheten av.

Bokens centrala tema är Zhous relation med Mao, som han tjänade som premiärminister under nästan ett kvartssekel. Till att börja med verkade kontrasterna dem emellan till Zhous fördel. Mao var fyra år äldre och son till en nått och jämt läskunnig, om än relativt välbärgad, bonde i Hunan. Zhou föddes 1898 och kom från en framstående aristokratisk släkt i Zhejiang, den mest utvecklade delen av landet, och som barn fick han god utbildning. Skoltiden tillbringades i fördragshamnen Tianjin, därefter följde misslyckade studier i Japan. Fjärde majrörelsen 1919 innebar det politiska dopet och sedan följde fyra år i Europa. Han blev antagen till universitetet i Edinburgh men avböjde och efter att ha flyttat till London insåg han snart att Paris var att föredra som bas. I Frankrike blev han kommunist och började arbeta för Tredje internationalen.

Med de erfarenheterna i bagaget återvände han 1924 till Guangzhou, där Sun Yat-sen hade etablerat en upprorisk regim på kant med krigsherrarna i norra och centrala Kina. Där skaffade sig Zhou nästan omedelbart ställning som politisk instruktör och senare chef för politiska avdelningen vid Militärakademien i Whampoa, vars befälhavare 1926 var Chiang Kai-shek. Kommunisterna och nationalisterna var lierade vid den tiden och samarbetade med sovjetiska rådgivare för att inleda en gemensam attack mot motståndarna i norr. Expeditionen inleddes sommaren 1926. I april året därpå hade man nått Shanghai och där organiserade Zhou de kommunistiska arbetarna för att ta över staden. När Chiang tagit sig dit gav han order om en massaker på arbetarna, startskottet till ett inbördeskrig som skulle sluta med Chiangs flykt till Taiwan tjugo år senare. Zhou undkom massakern, valdes in i ledningen för Kinas kommunistiska parti (KKP) och gick under jorden varefter han ledde ett hemligt nätverk från Wuhan och Shanghai. Tre månader senare iscensatte nationalisterna en liknande kupp i Wuhan, där Mao, en av grundarna av KKP, arbetat med nationalistpartiet Guomindang (GMD). Även han fick gömma sig och lyckades till sist ta sig undan. I oktober hade han nått bergen på gränsen mellan Hunan och Jiangxi, där han bildade en gerillabas som skulle utvecklas till en sovjet, formellt underställd partientret i Shanghai. Zhou gjorde två resor till Moskva där han rådgjorde med Stalin och skaffade ekonomiska medel och de kodningsfärdigheter som behövdes för underrättelsearbetet i Kina. Hela tiden var han Maos överordnade.

1930 uppstod regionala slitningar i Röda arméns basområde till följd av motsättningar mellan olika fraktioner inom KKP sedan Komintern ändrat linje om Kina. Det ledde till våldsamma utrensningar av partimedlemmar och aktivister beordrade eller täckta av Mao, utan något samråd med particentrum i Shanghai. I slutet av 1931 skickades Zhou till Jiangxi för att ta över kommandot. Han anlände i ett läge då Maos utrensningar gjorde att denne riskerade sträng bestraffning. Zhou ställde sig bakom kritiken men förpassade ändå inte Mao ut i mörkret. När Guomindangs arméer 1934 trängde på mot sovjeten tvingades Röda armén att lämna området. Under första delen av Långa marschen var det Zhou som förde befälet. När man nått Guizhou uppges Otto Braun, den tyske emissarie som Komintern sändt till Röda armén, ha velat dra sig längre österut, medan Mao ville undvika fienden genom att ge sig av längre västerut. Som Chen uttrycker det insåg Zhou att Mao inte fullt ut skulle kunna utveckla sin militära begåvning bland de härjade och utmattade kommunistiska styrkorna om han inte fick bli en del av ledningen för marschen. Han yrkade därför på att man skulle följa Maos plan. Mao upptogs nu i politbyrån med Zhou som befälhavare för marschen. När Röda armén nio månader senare nått vad som skulle bli det nya basområdet i nordvästra Kina var Maos strategiska begåvning uppenbar och rollerna skulle bli omkastade. Zhou blev Maos närmaste man i partiets militära utskott, som nu i realiteten blivit det verkliga maktcentret. Zhou varken motsatte sig eller uttryckte någon bitterhet över förändringen. Varför? Enligt Chen var de båda männen inte gjorda av samma virke. Zhou hade sina egna idéer men var mer en handlingsman än utrustad med utopiska visioner och saknade Maos kombination av ärelystnad

och obevekliga vilja att bli högste ledare för revolutionen. Han visste att Mao var subjektiv och misstänksam, men hade nu också insett hans politiska färdigheter och blivit övertygad om hans militära geni.

Sommaren 1935, på grund av nazismens växande styrka, ändrade Komintern inriktning och manade till en bred antifascistisk front med inte bara socialdemokrater utan också borgerligt demokratiska krafter. I Kina hade den japanska armén 1931 ockuperat Manchuriet och trängde nu fram söder om Kinesiska muren. I stället för att ta itu med det hotet hade Chiang bestämt sig för att krossa KKP, vilket 1936 fick Zhang Xueliang, en kinesisk krigsherre som blivit utdriven ur Manchuriet, att kidnappa honom i ett försök att tvinga honom att slåss mot Japan i stället. I enlighet med Kominterns nya linje fick Zhou åka för att resonera med Chiang och lyckades få honom frisläppt. Tillbaka i Nanjing tillkännagav Chiang som överenskommet eldupphör i inbördeskriget och gav uttryck för sitt engagemang för nationell enhet i kampen mot Japan. Zhou sändes nu åter i väg för att förhandla om villkoren för en ny allians mellan kommunisterna och nationalisterna. Chiang hade tänkt sig slå samman de styrkorna under egen politisk kontroll och militära befäl. Mao ville slå vakt om självständighet för KKP och dess väpnade styrkor för att kunna ta egna initiativ i kampen mot japanerna. Ingendera sidan litade särskilt mycket på den andra. Zhou gav prov på sina diplomatiska färdigheter genom att försvara partiets positioner i Chongqing, krigsårens huvudstad, samtidigt som han framhöll att Chiang på sätt och vis också var en sann nationalist och att gemensamt agerande med hans trupper under vissa omständigheter var nödvändigt.

Våren 1943 upplöste Stalin Komintern, ett hinder för att kunna löpa linan ut i alliansen med Storbritannien och USA – för Mao ”en skänk från ovan” då det innebar att han slapp övervakningen av Moskvans utsända. Zhou blev omedelbart återkallad till KKP:s högkvarter i Yan’an för att diskutera partiets fortsatta agerande. Där upptäckte han sig ha blivit en måltavla för de korrigeringskampanjer Mao igångsatt för att försäkra sig om total kontroll över partiet. Han attackerades både för de invändningar han haft mot Mao i Jiangxi och sina illusioner om Chiang och Guomindang. I fem dagar fick han förnedra sig med en omfattande självkritik och finna sig i att i svallande ordalag lovprisa Maos vishet. Enligt Chen gav denna skärseld en försmak av hur ”oerhört grym och oförsämd Mao kunde vara och vad partiet och landet riskerade om man inte förmådde inrätta kontrollinstitutioner som motvikt till den sortens maktutövning”. Enligt hans uppfattning måste upplevelsen ha utgjort en enorm chock för Zhou, långt utöver allt han hade kunnat föreställa sig. ”I resten av sitt liv skulle Zhou leva i den enorma skuggan av Maos makt och tankegångar, något han aldrig förmådde göra sig fri från.” Ett telegram från Georgij Dimitrov, Kominterns tidigare generalsekreterare, skulle rädda honom från ytterligare förödmjukelser. I telegrammet protesterade Dimitrov mot Maos behandling av Zhou. Han fick behålla sina uppdrag i partiledningen och skulle spela en nyckelroll i samordningen av den kommande segern i inbördeskriget mot GMD för vad som 1947 getts namnet Folkets befrielsearmé.

Att Zhou blivit förödmjukad av Mao i Yan’an innebar inte att han automatiskt instämde i allt Mao gjorde när Folkrepubliken väl utropats och Zhou blivit utnämnd till premiär- och utrikesminister. Chen är uppmärksam på signaler om att Zhou visat tecken på en mer moderat läggning under överläggningarna med GMD och har sparat upp en rad frågor där han skilde sig från Mao. Den första kom 1949 rörande Zhous utkast till ”gemensamt program” för de krafter som var tänkta att leda ”den nya demokratin” i vardande och som kom att fungera som konstitution för Folkrepubliken tills en slutgiltig antogs 1954. I Zhous utkast talades om en koalitionsregering för det nya Kina och om en republik i form av en federation av en mängd nationaliteter. Mao strök bägge formuleringar. Den andra schismen inträffade i början av 1956 då Zhou varnade för ”allt brådstörtat” i den ekonomiska planeringen och lät Mao få veta att han inte kunde godta någon satsning på accelererande investeringar i infrastruktur: en sådan skulle inte bara skapa obalans i budgeten, dessutom var det så att den lätta industrin och

jordbruket låg närmare befolkningens omedelbara intressen. Den tredje motsättningen kom 1957 efter de anti-sovjetiska upproren i Polen och Ungern då Mao för ett kort tag ville låta ”hundra tankeskolor blomma” i Kina. Medan Mao definierade målet med denna öppning som ”ett politiskt klimat av livfullhet med både centralism och demokrati, disciplin och frihet, viljans enhet och individuella lättnader av tänkandet”. skulle Zhou, avsiktligt eller av en tillfällighet, vända på ordningen i denna kedja av värderingar och kräva ”både demokrati och centralism, frihet och disciplin, individens utveckling och viljans enhet”. Fjärde gången, och enligt Chen den mest ödesdigra, var 1959 då de svåra konsekvenserna av Stora Språnget fick marskalk Peng Dehuai, befälhavare under Koreakriget, att komma med en – respektfull – erinran till Mao. Zhou såg först ingen anledning att reagera förrän Mao blev rasande och ansåg att det hela borde leda till uteslutning. Men under en inspektionstur på landsbygden på våren samma år ställde Zhou ändå frågan om inte bondefamiljerna kunde få tillgodogöra sig ”sex små friheter”. Enligt Chen förebådade detta det ”system för hushållsansvar” som Deng Xiaoping och andra använde sig av för att få bukt med den stora hungersnöd som rådde. Zhous motivering för sitt förslag, skriver Chen, var genomsyrad av en vidare betydelse. ”Det här handlar om att hålla vid liv små individuella inslag i ett stort kollektiv, om att gå på båda benen. Det måste finnas ett utrymme för individen. Utan individer, hur kan något kollektiv finnas?”

När han sade detta hade Zhou – ”hänryckt över Språnget som vi alla var”, som Deng senare medgav – inte längre mycket till administrativ makt och precis som resten av den kommunistiska ledningen missat att politiken höll på att orsaka hungersnöd den vintern. Det var sista gången över huvud taget som Zhou avvek från Maos kurs, fast långt ifrån sista gången han ådrog sig Maos misstänksamhet. Peng Dehuai var den förste av revolutionens främsta veteraner att falla offer för Maos anfall av hämndlysten paranoia och det fordrade att Zhou ställde sig bakom. Det skulle bli många fler sådana exempel under kulturrevolutionen. På högsta nivå inom parti och stat återfanns Liu Shaoqi, landets president; Deng Xiaoping, generalsekreterare i KKP; Peng Zhen, borgmästare i Beijing; He Long, vice premiärminister samt Luo Ruiqing, generalstabschef. Alla överöstes med smädelser, avsattes och råkade ut för olika former av hämnd: död i fängelse, uteslutning ur partiet, överförda till kroppsarbete, berövade hälsovård, självmordsförsök. Zhou ställde sig bakom domarna mot var och en av dem, och många andra också för övrigt. Enligt Chen skedde det med största motvilja och mot samvetet hos den Zhou som tjugo år tidigare villkorslöst underkastat sig Mao. Chen hävdar att Zhou så ofta det gick försökte ange en annan riktning och skydda i stället för att krossa dem som riskerade att malas ner av den kulturrevolution han annars officiellt höjde till skyarna. När Liu Shaoqis änka efter Maos död frigavs ur fängelse vägrade hon att förlåta Zhou. ”Det var förvisso hennes fulla rätt”, skriver Chen, ”Men även om detta var en mörk stund i Zhous liv och politiska karriär finns det skäl att ur det historiska perspektivet förlåta honom som en inringad och insnärjd person” – för vid denna tid liknade Zhou i mycket en liten båt som hamnat mitt i stormen och som när som helst kunde kapsejsa. Och utan Zhou kunde det stora skepp Kina utgöra, med flera hundra miljoner passagerare, också ha sjunkit.” Deng, som drabbades mindre än många i eliten, hade ungefär samma uppfattning och till Oriana Fallaci sade han att hans ”äldre bror” gjort ”mycket som han inte önskat. Men folket förlät honom för hade han inte gjort och sagt sådana saker skulle han själv inte ha överlevt och kunnat spela den neutraliserande roll han hade”.

1971 blev Lin Biao, den Mao utsett till sin efterträdare, nästa måltavla för hans misstänksamhet. Lins flykt och när han omkom i Mongoliet, med Zhou i hämlarna, blev det ett hårt slag mot Maos aura och bidrog till att ta ner verkningarna av kulturrevolutionen. Strax därpå kom Kissinger till Beijing på hemligt uppdrag för att förbereda president Nixons officiella besök. 1972 mottogs denne av Mao. Som avslutning utfärdades en kommuniké där en ny era tillkännagavs i de sino-amerikanska relationerna. Ett år senare hade Mao bestämt sig för att stabilisera sin regim genom att ge plats åt några av dem som hamnat i onåd. I mars 1973 blev

Deng vice premiärminister och i slutet av 1974 hade han tagit över mycket av de administrativa uppgifterna i nära samarbete med Zhou som stödde honom så mycket som möjligt, precis som han gjorde med andra veteraner som återfått officiell ställning. Det värsta tycktes vara över. Men en dag kort efter Lin Biaos död råkade några underordnade också säga det till Zhou och till sin förvåning få se denne man med järnkontroll över sig själv bryta ihop i tårar och snyfta högre och högre. ”Till sist lugnade han sig och efter ett tag sade han: ’Ni förstår inte, så enkelt är det inte. Det är inte över än’. Så tystnade han utan ett enda ord till.” De extrema inom kulturrevolutionen, som avskydde Zhou, hade inte gett upp eller förlorat all gunst hos Mao. De kontrollerade fortfarande medierna och snart inleddes en kampanj där Lin och Konfucius fördömdes, underförstått att Zhou var en modern Konfucius. In i det sista – han avled i januari 1976 – var han i farozonen.

I sin skildring av de sista åren uttalar Chen sin beundran för Zhou som person och politiker. Han framställer honom som begåvad, inte bara med enastående charm och intelligens, utan också med oerhörd arbetsförmåga och uthållighet, hövligt beteende och avsaknad av fåfänga, vänlighet och omtanke om andra när inte omständigheterna tvingade honom till något annat. Att ryktet om att han besatt dessa goda egenskaper, uppfattade som antitesen till stämningarna under kulturrevolutionen, inte bara inskränkte sig till dem som kände honom, utan var allmänt utbrett framgick av det omfattande sörjandet vid hans död. Spontant samlades hundratusentals för ett sista farväl när hans kista fördes genom Beijing och tre månader senare gav stora folksamlingar på Tienanmen-torget uttryck för sorg och vrede över tillståndet i landet och blev rasande när polisen attackerade dem – oroligheter som ledde till ett andra fall för Deng som hållit det officiella minnestalet efter Zhou's bortgång. De scenerna skildras på bokens första sidor och Chens dom är kategorisk. ”Då begravdes Kinas revolutionära era. I den stunden gick ridån upp för den post-revolutionära tiden.”

Chens biografi bygger på ett omfång av källor som inte bara vittnar om decennier av arbete, utan också visar mängden material – dokument från parti- och statliga arkiv, personliga minnen, monografier, intervjuer med inblandade eller vittnen – om dess nutida historia tillgängliga eller möjliga att få tag på i Kina under Reformeran, något som kanske förvånar västliga observatörer låsta vid uppfattningen om Folkrepubliken som ett ödeland av minnesluckor och censur. Nothänvisningarna – det finns tretusen – är frustrerande innehållslösa då de förutom enstaka översättningar av kinesiska titlar till engelska bara sällan innehåller någon kommentar som endera beskriver eller lokaliserar de källor som citeras. Som Jonathan Spence en gång framhöll är inte alla rapporter eller hågkomster om den perioden i Kina nödvändigtvis tillförlitliga. Chens användning av dem får tas för gott, något som hans bedömningar i allmänhet ger anledning till. Det storartade forskningsarbete hans bok bygger på utgör en övertygande framställning, fri från varje spår av pedanteri och är klart riktat till en bred läsekrets. Men fastän boken är storartad läsning tas ändå ett minimum av bakgrundskunskap för givet för att framställningen ska bli helt förstaelig – ett förnuftigt val för att ge den flyt men potentiellt något som kan avskräcka läsare utan de förutsättningarna.

Intellektuellt är ett mer allvarligt problem att boken har fokus på agerandet och spänningarna hos den inre eliten inom KKP, i första hand hur detta påverkade två av dess medlemmar, Zhou och Mao. Det stora dramat i den kinesiska revolutionen som sådan, med enorma sociala krafter inblandade, saknas till stor del, som om det vore för övergripande eller abstrakt och riskera att otillbörligt påverka bedömningen av de involverade individerna, hur framträdande de än må vara. Även om begränsningar av det slaget är något helt normalt i en biografi om viktiga politiska aktörer i vilket land som helst, kan följderna bli ett alltför smalt perspektiv. Mao och Zhou var, som Chen framhåller i andra sammanhang, inte bara de som genomförde den kinesiska revolutionen, de var ju själva en produkt av den. Men konsekvenserna av detta konstaterande avspeglas alltför lite i denna bok. Zhou var en ledande figur i det kinesiska kommunistpartiet i femtio år, hälften i kampen för att göra revolution, hälften med att styra

landet. Chen ägnar dubbelt så mycket utrymme åt det förra som det senare.² Till stor del har det sin naturliga förklaring i att det finns betydligt mer material att tillgå om partiets tid vid makten. Men huruvida en sådan asymmetri duger för att framställa de olika inslagen hos en revolutionär som Zhou, som fyllt femtio innan Folkrepubliken utropades, är inte uppenbart. Ett visst mått av skevhet förefaller troligt.

Med denna nödvändiga reservation är Chens porträtt av Zhou övertygande och gripande. Det är utformat med kritisk empati och därför svårt att vederlägga både vad gäller förloppet rent allmänt eller de viktigaste faserna i hans bana. Som med alla större historiska arbeten finns mer att tillägga om delar av den än vad som kan rymmas inom ramen för en enda bok. Vilket Chen också själv framhåller, till att börja med i form av den rätt knapphändig skildringen av inbördeskriget 1945-49, som kortats ner till två avgörande händelser. Den första rör de förändrade roller Zhou som visade sig kapabel att inta. Dittills hade han aldrig varit någon stjärna militärt, hans starka sida efter Långa marschen hade varit diplomatin, som han visat sig ha enastående talang för i Chongqing. När strider från 1945 ersatte förhandlingar kom hans organisatoriska förmåga till sin fulla rätt; som stabschef under Mao var det han som samordnade de kommunistiska styrkor som varit vitt spridda över stora områden: med all säkerhet orsaken till att han utsågs till premiärminister när segern vunnits. Men inbördeskriget hade också klargjort en av orsakerna till att KKP så resolut kunnat besegra GMD; man förfogade över en rik tillgång på militär och politisk begåvning utan någon motsvarighet på motståndarsidan. På den nivå som räknades, de mänskliga kvaliteterna hos kontrarevolutionen, Chiangs olika underhuggare och hjälpredor, för att inte tala om den hopplöst överskattade generalissimon själv, fanns inga som kunde mäta sig med revolutionens galax av kadrer – Lin Biao, Peng Dehuai, Liu Shaoqi, Deng Xiaoping, Chen Yun, Li Xiannian, Chen Yi, Bo Yibo, Peng Zhen, Yang Shangkun, med flera, hade visat vad de gick för under inbördeskriget och några av dem skulle finnas kvar ända till återhämtningen under Reformeran. Zhou måste ses som bara en del av denna grupp. I Chens framställning får de dock mest rollen av bifigurer, med undantag för Lin, vars karaktär och fall skildras med sval elegans och distans.

Som premiär- och utrikesminister förenade Zhou administrativ energi med diplomatisk sinnrikhet på ett imponerande sätt och Chen lyfter fram en rad tillfällen då Zhous ställningstaganden klart avvek från Maos med avseende på större flexibilitet mot potentiella bundsförvanter och känslighet för folkets krav. Om de faktiska beläggen för sådana meningsskiljaktigheter i en del fall kan förefalla tämligen tunna bildar de ändå ett nog så tydligt och konsekvent mönster. Men upplösningen tillmätts inte tillräcklig vikt. Senare i framställningen reser Chen frågan om när Mao egentligen slog in på en så klart felaktig kurs att det var för sent för ledarna runt omkring honom att opponera sig och väljer som exempel våren 1966 när han gav kulturrevolutionen fria tyglar. För andra bedömare har det snarare varit galenskapen med Stora språnget som utgjorde den stora skiljelinjen i maoismens historia. Man kan emellertid också hävda att det som riktigt fick revolutionen att spåra ur var när de Hundra Blommorna bryskt avbröts sommaren 1957 och KKP släckte den fria åsiktsbildning man uppmanat befolkningen till och inledde en Anti-höger-kampanj för att bestraffa dem som anammat eller misstänktes ha följt uppmaningarna att kritisera partiet. Kring 400 000 personer hamnade i straffläger eller fängelse, där en del dog av svält eller avrättades. Deng ledde kampanjen men ingen i partiledningen hade några invändningar. Detta nämns inte i Chens bok.

När däremot det Stora Språnget kom ett år senare, åtföljt av kulturrevolutionen, förekom missnöje i partiet, först begränsat men öppet, sedan utbrett men förkvävt, av fruktan för konsekvenserna av att öppet ge uttryck för det. Chen skildrar Zhous roll i båda stadierna och i synnerhet hans framställning och förklaring av Zhous agerande under kulturrevolutionen är mer utförlig än någon annan hittills. Finns något att tillägga? Kanske följande. Zhou agerade

² Proportionerna är de omvända i Philip Shorts intelligenta biografi *Mao: A Life* (1999). [På marxistarkivet finns ett längre utdrag ur denna biografi: [Mao och kulturrevolutionen](#)]

säkerligen som han gjorde delvis av fruktan för vad som skulle hända annars. Han agerade på order och bestraffningen kunde vara döden. Men att han också själv var fullt i stånd till hänsynslösa insatser, utan något tvång uppifrån, står klart. I Kina har revolution och kontra-revolution fört krig mot varandra i decennier. När GMD hade satt igång politisk slakt av KKP 1927 var livet inte mycket värt för någondera parten. I början av trettioårsåldern, då Zhou ledde partiets underjordiska organisation i Shanghai, där Chiang eliminerat huvuddelen av medlemmarna, hotades dess överlevnad av att en person i nyckelställning tillfångatagits och skulle börja läcka. Som avskräckning förintade Zhou så gott som hela familjen till den mannen. En av hans underlydande vid den tiden var Kang Sheng, kanske senare skolad av NKVD i Ryssland och som vid återkomsten till Kina blev Maos vapendragare i den korrigeringskampanj som omformade Zhou i fyrtioårsåldern, då de båda återupptog vad som föreföll vara en nära relation.

I femtioårsåldern blev Zhou en av de ledare – Liu Shaoqi var ytterligare en – som drev den duglige ekonomiske planeraren Gao Gang till självmord efter påhittade anklagelser, inte på order av Mao denna gång, utan mot hans vilja. När kulturrevolutionen inletts klev Kang åter fram som den ondskefulle professionelle inkvisitorn i Centrala kontrollgruppen, där även Zhou ingick, för att sedan 1969 upphöjas till en av de fem medlemmarna av politbyråns ständiga utskott. Så okänd blev hans roll som en mindre kinesisk variant av NKVD-chefen Nikolaj Jezjov i den tidens repression, att han efter Maos bortgång postumt blev utesluten ur partiet. Ändå framställer Chen honom som nära vän till Zhou, vars sista ord till läkarna 1976, då han fått veta att Kang låg döende på samma sjukhus, var: ”Här finns inget mer att göra. Gå i stället och ta hand om kamrat Kang Sheng. Han är mer i behov av er.” Här framgår varför obalansen i de två halvorna av Zhous liv är betydelsefull. Inte för att det upphäver någonting i Chens skildring av Zhous sista år, men det komplicerar frågan.

Som motvikt till den roll Zhou spelade under kulturrevolutionen kan Chen med rätta peka på de olika ingripanden han då gjorde för att balansera den och den utbredda uppfattning bland folket som framkom vid hans bortgång att han stått för diametralt motsatta moraliska och politiska värden. Det stämmer också att han förebådade uppfattningar som skulle bli avgörande för Reformeran långt innan någon annan i ledande position inom partiet gjort det. Men när Chen talar om att utan Zhou skulle de hundratals miljonerna passagerare på det fartyg som kallades Kina ha kunnat gå under i kulturrevolutionens storm hemfaller han mer till en lyrisk än någon historiskt motiverad impuls. Inte bara på grund av att stormen inte var över när Zhou gick bort utan av ett enklare och mer avgörande skäl. Bara en månad efter Maos död i september 1976 hade kvartetten som varit drivande – av honom döpt till ”De fyras gäng” – fallit, med lätthet och utan några som helst konsekvenser. De var ynkliga figurer, utan folkligt eller officiellt stöd, proteser åt ordföranden som det gick lätt att klara sig utan, lämpade över bord så fort han var borta. Det mesta talar för att risken för skeppsbrott var liten.

Ändå kan Chen hävda – utifrån den klara distinktionen mellan vad som hände, en angelägenhet för historikern, och vad som kunde ha hänt, en hypotetisk angelägenhet för medborgaren – att om Zhou fått leva längre hade utgången potentiellt kunnat bli bättre än som nu blev fallet. Han var yngre än Mao och hade han fått bli lika gammal, eller mer, hade han varit den som innehaft den ställning som nu Deng fick, styrt Kina mot ekonomiska reformer och öppenhet mot omvärlden men med den avgörande skillnaden att också ha befrämjat politisk reform. Utifrån övertygelsen, så främmande för Deng, att utan individer kan det inte finnas något kollektiv, skulle Zhou ha slagit vakt om medborgerliga fri- och rättigheter på ett sätt som KKP under Reformeran, då protester uppstod bland studenter och befolkningen i övrigt, inte ville höra talas om. Enligt den uppfattningen fick biologiska omständigheter en betydelsefull roll för den politiska tragedin i Kina.

Är en sådan kontrafaktisk tes rimlig? Hur tilltalande den än kan synas finns anledning att hysa tvivel. Med vilken trovärdighet skulle Zhou ha kunnat ställa de Fyras gäng inför rätta? Med

alla sina begränsningar krävde Reform-eran ett tydligt avståndstagande från kulturrevolutionen och kritik av Maos personliga tyranni något som Zhou, som så påtagligt tjänat båda, inte hade varit rätt man att göra. Deng däremot var det, även om han också fick vänta två år. Chen noterar att ingen kan säga exakt varför Zhou började gråta, men går igenom några tänkbara orsaker. Bland dem, skriver han, kan ha varit stress orsakad av motstridiga känslor som framgången med Kissinger inneburit och sorg över det öde som drabbat så många landsmän, eller oro för att han nu som Maos närmaste man själv stod i tur att dela samma öde som Lin Bio. ”Det är också sannolikt att Zhou ansåg Maos kulturrevolution vara en katastrof”, varpå Chen tillägger: ”Och med insikten att han själv kunde uppfattas som en medbrottsling till Mao förutsåg han vad som kunde bli det kinesiskas folkets, och historiens, dom”, en tankegång lika optimistisk som Chens tidigare om hur det kunnat avlöpa om Zhou överlevt Mao. Hade han fått leva och leda genomförandet av Reformeran hade han behövt förklara varför han underblåst Maokulten och medverkat i repressionen, en fråga som partiets officiella dom om kulturrevolutionen i juni 1981 kunde lämna därefter. Se [Resolution on CPC history \(1949-81\)](#). Som antogs av kommunistpartiets CK 27 juni 1981]

Hur förklarar Chen Zhous insatser efter 1966? En faktor var inget specifikt för honom. Partidisciplin var något alla kommunister i hans generation fick leva med som moralisk förutsättning för kollektiv effektivitet och i Yan'an blev det lika med underkastelse till den skärseld av korrigerande som Mao krävde. Samma drivkraft var verksam också ett kvartssekel senare. Men då hade partiet ledningen över en stor stat där åtgärderna mot avvikelser – förflyttning ut på landsbygden, fängelse, övergrepp, avrättning – var mer drakoniska och ökade inslaget av fruktan i de mekanismer som grundade medgörlighet. Under kulturrevolutionen förekom alla dessa former av bestraffning, om än sällan den sistnämnda för högre partiföreträdare, där dödsfall mer berodde på bristande medicinsk vård än en kula. Det finns inga belägg för att Zhou behövde känna sig särskilt orolig för någon av de mer drastiska delarna i denna repertoar. Det han riskerade om han hamnade i onåd var snarare förtal och vanära – inte bara för egen del utan också berövad möjligheterna att skydda sina närmaste. Mao kunde mycket väl ha utsatt honom för denna förlust av makt, men insåg också att hans egen prestige skulle bli lidande om han öppet förnedrade Zhou, precis som han råkat ut för efter Lin Biaos fall, och var det någonsin troligt att han skulle ha gått längre?

Zhous förhållande till Mao gick aldrig att reducera till reflexer av endera lojalitet mot partiet eller rädsla för eget vidkommande. Chen anser att han var trollebunden av Mao och till och med i slutet så slagen av fasa när Mao höll på att dö 1972, nio dagar innan det var bestämt att Nixon skulle komma till Beijing, att han förlorade kontrollen över sig själv. Ytterst, påpekar Chen, handlade det om att Mao hade två egenskaper som Zhou saknade: utopisk idealism och karisma. Idag förknippas karisma normalt med förmågan att fånga en stor publik, verbalt eller visuellt. Även om han kunde vara nog så märgfull och fängslande i privata samtal var Maos gälla stämman inte riktigt något som gjorde sig från talarstolen. Zhou besatt naturlig elegans och charm, en personlighet som ofta beskrivits som magnetisk. Men i Kina har makt ofta utgått från vad som varit dolt, inte det synliga; auktoritet från det skrivna ordet, inte det talade. Det grepp Mao skaffat sig över partiet hade mindre att göra med hans personliga karisma än en mer ovanlig egenskap. Hemligheten, enligt Chen, låg i att han behärskade ett ”avgörande narrativ” som ingen annan inom KKP kunde tävla med. Vari bestod det? En diskurs om ”kontinuerlig revolution” som smälte samman med utopiska mål om kommunism och patriotiskt återupprättande av Kinas traditionella ställning som det Centrala – inte, framhåller Chen, Mittens – Riket i sin tid, i form av en upprorisk modern nationalism med ”Vi, kineserna, har rest oss” som motto. Hur kom det sig att partiet var så maktlöst gentemot Mao när han startade kulturrevolutionen? Huvudsakligen, fortsätter Chen, för att ingen annan, varken Liu, Zhou, Deng eller överhuvud taget någon annan ledare för KKP, ”kunde presentera ett alternativt, avgörande narrativ för att legitimera den kinesiska revolutionen”. Då Chen tidigare skildrat Zhous respekt för Maos politiska färdigheter, beundran för hans militära

förmåga och fruktan för hans självsvåldiga temperament, vad mer har han att säga om hans attityd gentemot Mao? Att det fanns ytterligare en aspekt: fascination över hans intellekt, som tänkare om landets förflutna och möjliga framtid, och den absoluta uppslutning båda delade för den revolution som skapat dem.

Även om Chens Zhou-porträtt, där alla dessa och andra element vävs samman, i stort är övertygande, har detta mindre att göra med något över huvud taget han har att berätta om Zhou som bristen på ett motsvarande porträtt av Mao. Chen har en hel del att komma med beträffande Mao, det allra mesta ytterst skarpsinnigt, likväl – och kanske oundvikligt – blir summan bara en kontur, tunnare än den gedigna framställningen om Zhou. En asymmetri som har ett visst pris. I slutet av 1950-talet var Mao helt klart en despot, men de nu så välbekanta jämförelserna med Stalin eller Hitler missar målet. Hans ledarstil förenade tre former av laglös makt, som var och en på sitt sätt delar likheter med andra tyrannier, men som tillsammans skapade ett envælde av i grunden helt egen karaktär. Den första hade att göra med tusenåriga traditioner av kejserligt envælde i Kina, mer eller mindre obrutet fram till 1900-talet; en absolutism som var totalt hänsynslös när det gällde att kväva uppror, men som från Han-epoken och framåt regerade utan någon stor byråkratisk apparat och var mer beroende av en ganska liten elit av mandariner, rekryterad genom ett system av urval och samarbete med adeln, bakom ett skal av konfuciansk ideologi som hyllade det rätta beteendet och välvilja (om det visade sig nödvändigt uppbackad av sin brutala komplettering, Legalism). Över detta låg stalinistisk organisering och doktrin, den enda form KKP kände till, som hårdnade under 1920-talet och alstrade ett parti i stånd att fungera som en armé, och som i Kina också blev en. Till sist har vi Maos temperament, format av dessa båda komponenter men med tillsatsen av en benägenhet till ständiga massresningar – ”stor oreda under himlen, läget är utmärkt” – som var något helt främmande för dem.

Resultatet blev en kombination som inte liknade någon annan. Maos förtryck blandade stalinismens metoder av masspropaganda med tvång i syfte att uppnå konfucianska målsättningar om att förändra idéer och tjänstgjorde därmed i den oupphörliga revolution som kritikerna betecknat som mer anarkistisk än marxistisk till sin karaktär. Chens attack mot grymheterna och de offer Maos välde ledde till det sista decenniet av hans liv är skoningslös.³ Men när Mao startade kulturrevolutionen var han i Chens ögon inte blott och bart en skurk. Offren blev många, fastän långt färre än under det Stora språnget, men inte i något av de fallen var de flesta dödsfallen avsiktliga. Det handlade snarare, som Maos levnadstecknare Philip Short uttryckt det, om vad som i lagens mening definieras som dråp.⁴ Omvandling och mobilisering var målen, inte utrotning. Naturligtvis urartade Maos begåvning med åren. Hans sista artikel av betydelse, ”Om den riktiga behandlingen av motsättningar inom folket”, den text som formellt gav fritt fram för de Hundra blommorna, publicerades 1957. Därefter, då han inte längre kunde tåla motsägelser, hade han allt mindre behov av att argumentera eller övertyga: en order räckte. Även om han in i det sista behöll all sin intellektuella skärpa hade han upphört att vara den tänkare han varit. Men på höjden av sin bana var det inte bara det avgörande narrativ Chen tillskriver honom som tillförsäkrade Mao hegemonin. Det var ett flöde av idéer levererade på en prosa av klassisk brio, effektivitet och pregnans, något som fångade Zhou och hans generation. Med alla de fel som kom att utmärka honom, de brott han begick och möjliggjorde, har ingen annan ledare i det förra seklet suttit på så många utmärkta

³ I förbigående sagt, han kan till och med överdriva och talar om ”katastrofer utan motstycke i kinesisk historia och världshistorien”. Under Taiping-upproret på 1800-talet var dödsfallen dock jämförbara, kanske 5 procent av befolkningen. Hundra år tidigare utplånade Qing-dynastin 70-80 procent av befolkningen i Xinjiang.

⁴ Han placerar Mao i en annan kategori än andra av 1900-talets tyranner. ”Precis som det på rättsområdet finns en avgörande distinktion mellan mord, dråp och vållande till annans död. finns inom politiken en gradering av ansvar som har att göra med motiv och avsikt för ledare som orsakar sitt folk omfattande lidande.” I sin Mao-biografi skrev Philip Short: ”Stalin brydde sig om vad hans underlydande gjorde (eller kunde göra). Hitler om vilka de var [judar, romer, kommunister osv], Mao om vad de tänkte.” Chen omfattar bägge de omdömena.

kort: militärt, politiskt och intellektuellt.

Relationen mellan Mao och Zhou var inte, som Chen visar, ensidig. Mao saknade tålmodet för konstant administrativt arbete och kunskaper om världen utanför Kina (med det umgängessätt detta krävde) för skicklig diplomati. Där behövde han Zhou och aldrig någonsin mer än när han startat kulturrevolutionen som kastade ut landet i politiskt kaos och internationell isolering med våldsamma sammandrabbningar mellan olika fraktioner på hemmaplan och upptrappad spänning med Sovjetunionen utomlands – precis som Zhou behövde Mao som den enda auktoriteten i stånd att hålla tillbaka, efter att först ha hetsat upp, dem. De båda var in-snärjda i ömsesidigt beroende. Där, skriver Chen, låg

det dilemma Ordföranden alltid hamnat i utan att någonsin lyckas lösa, inte ens med sin obegränsade makt. Å ena sidan ville han definitivt inte överlämna makten och ”det stora revolutionära åtagandet” i händerna på Zhou. Men å den andra var han tvungen att förlita sig på Zhous anmärkningsvärda administrativa begåvning för att kunna upprätthålla det rutinmässiga sättet att fungera hos den stat och det parti han grundat.

Det var ett ”fisknät” han satt fången i och som han inte var nöjd med.

På samma sätt visste Mao att han behövde Kinas diplomatiska framgång mot västs utestängning vid Genèvekonferensen 1954 om kriget i Indokina, samt få slut på den amerikanska blockaden i samband med Nixons besök, men varje gång var han avundsjuk på det anseende som Zhou erövrade. Chen har mycket mer att förtälja om Zhous utrikespolitiska triumfer än om hans sätt att sköta staten. Detta är helt naturligt, för det första med tanke på de spektakulära dramerna på det förra området än de alldagliga frågorna rörande förvaltningen inom det senare, även om den inhemska administrationen för vanliga medborgare i Kina var mer betydelsefull än det diplomatiska spelet. Zhous framgångar var ändå relativt sett större och mer förvånande inom förvaltningen. Exempelvis kunde ekonomin notera en stadig tillväxt även mitt i de kaotiska scenerna under kulturrevolutionen. Beträffande utrikespolitiken är Chens beundran förståelig både för det avtal som undertecknades i Genève och kommunikén från Shanghai i samband med Nixons besök, på olika sätt omvandlade båda Kinas ställning i världen. Men risken är att han övervärderar följderna av dem. I Genève tvingade Zhou en motvillig Pham Van Dong att acceptera de villkor för fred han förhandlat fram men lyckades inte skaffa garantier för det val skulle hållas i Sydvietnam som avtalet stipulerade – ett val som kommunisterna med säkerhet skulle ha vunnit och orsaken till att Saigon, med USA:s stöd, aldrig anordnade något. Allt i ett läge då han med största säkerhet kunde ha tvingat den franske premiärministern Pierre Mendès France att gå med på ett val, han var i desperat behov av att lämna Indokina efter debaclet vid Dien Bien Phu.⁵ Det skulle ha besparat Vietnam miljontals döda i USA:s krig för att förhindra vad som ändå torde ha skett under mer fredliga former i mitten av 1950-talet.

Mot det går att invända att det inte fanns någon praktisk möjlighet att genomföra fria val i Sydvietnam när det väl försetts med USA:s skyddande överrock. Redan 1954 hade det ju förts diskussioner i administrationen i Washington om huruvida atomvapen skulle användas för att behålla Nordvietnam också. Samma reservationer, och möjliga svar, kan användas om den Shanghai-kommuniké som Zhou undertecknade 1972, som inte innehöll något löfte från USA om att sluta lägga sig i Taiwan. Efter att till en början ha avvisat de försök att rädda USA:s ansikte som Kissinger insisterade på gick Zhou med på dem. Kunde mer ha pressats ut av USA än Nixon var villig till, i ett läge då han stod på höjden av sin makt? Oavsett vad man anser om detta, är de långsiktiga konsekvenserna av de ljumma formuleringar som offentliggjordes i Shanghai tillräckligt uppenbara: risken för krig mellan de båda länderna i Öst-kinesiska havet och Taiwan längre bort än någonsin från den återförening Beijing är ute efter.

⁵ Mao skulle senare vara självkritisk över detta och medge att Kina borde ha hjälpt kommunisterna i Vietnam mer 1954. [Mer om Genèveförhandlingarna, se [Genèveavtalet 1954](#) av Stig Eriksson.]

Uppmuntrad av Zhous försonlighet återvände Kissinger året därpå för nya samtal, den här gången lockade han med en militär allians mot Ryssland. Mot sin vana rapporterade Zhou inte genast det utspelet till Mao. Denne blev så upprörd att han inför politbyrån sade att om USA invaderade Folkrepubliken skulle Zhou visa sig vara en ”usel kapitulant – en absurd anklagelse, typisk för Maos utfall de sista åren. Att Zhou kunde ha närt illusioner om potentialen i den nyfunna enheten med Washington är inte omöjligt. Men om så var fallet var det inget i dem som stred mot Maos egna fördömanden av Sovjetunionen som social-imperialistiskt, rent av fascistiskt och ett större hot mot världen än USA.

Ett av de mest slående temana i Chens arbete är att för Mao fanns det ingen strikt gränslinje mellan hans utrikes- och inrikespolitik, eftersom den förra ofta var ett bidrag till den senare. Utrikespolitiska initiativ användes ofta för att stärka agerandet på hemmaplan, utrikesfrågor användes för att sporra inhemsk mobilisering. Koreakriget, Quemoy-krisen, det indisk-kinesiska kriget och den kinesisk-sovjetiska konflikten skulle var och en erbjuda livfulla illustrationer av sambandet, den sistnämnda blev också bränsle i Maos kampanjer mot sina motståndare i KKP som fördömdes för att försöka återinföra kapitalismen i Kina precis som Chrusjtjov gjort i Ryssland. Men även om de kände sig tvungna att upprepa det som gällde just då, ingick på högre nivå i partiet personer – bl a Zhou och Lin – som bott i Sovjetunionen och kanske var mindre benägna att tycka, om än inte öppet säga, att Kina nu hade fascism på trappsteget i norr eller anse (det ena hörde ihop med det andra vid den tiden) att Pinochet och Mobutu var naturliga bundsförvanter i kampen mot den. Trots att han är en orubblig kritiker av kulturrevolutionen berör Chen inte den dimensionen av den.

Zhou Enlai: A Life, ett väl avvägt och disciplinerat arbete, håller sig hela tiden tätt intill sitt ämne. Två tidigare böcker, *China's Road to the Korean War* (1994) och *Mao's China and the Cold War* (2001) ger en klarare uppfattning om var Chen står politiskt. Studier av en revolution skrivna i den diaspora som den producerat tenderar, som man kunde förvänta sig, att vara ytterst kritiska till den och implicit eller öppet okritiska till den stat som gett dem härbärge för att skriva. Sedan Chen installerade sig i USA har han inte anpassat sig till det mönstret. Mao var en motsägelsefull figur, skrev han, för under hela sitt liv var han på samma gång på jakt efter en omvandling och en revolution av Kina och att återge landet ställningen som det Centrala rike det haft i århundraden, men som nu gått förlorat till främmande makter. På 1900-talet skulle alla länder under kolonialt eller halv-kolonialt välde utveckla en offermentalitet, men den kinesiska varianten var unik eftersom den var tyngd av en så stark kontrast mellan svunnen storhet och nuets underkastelse. Maos mål var att förändra det genom en revolution, som skulle åstadkomma en social jämlikhet som Kina aldrig upplevt och göra landet jämställt med de ledande makterna där, när revolutionen segrade, USA var den största.

En sådan vision, noterade Chen, var oacceptabel för ett USA som efter triumfen i andra världskriget var genomsyrat av den segrarmentalitet som är en del av ”traditionell amerikansk känsla av överlägsenhet” nu påspädd med en ny känsla av ”ansvaret som världsledare”. Då Kina inte var någon större militär eller industriell makt utgjorde det inget direkt hot mot USA:s intressen i Fjärran östern. Att det gått förlorat till kommunismen var ”önskat men inte outhärdligt”. Kinesiska kommunister betraktades med en blandning av nedlåtande och fientlighet. Eftersom den nya regimen struntade i den internationella rättens universella principer, som alla på jorden var skyldiga att följa, hade den heller ingen rätt att bli erkänd – en inställning som var uttryck för den typiska ”mentaliteten hos en västmakt gentemot ett revolutionärt land på uppgång”. Mao för sin del hade inga avsikter att passivt acceptera USA:s krav för att få räknas bland respektabla stater, vilket han visade i Korea. I atomåldern var alla stater otrygga och för Mao var den otryggheten särskilt akut på grund av det enorma gapet mellan hans ambitioner för att låta sitt land spela en ledande roll i en tid av revolution runt om i världen och Kinas svaghet som spirande stormakt. Men han lät sig inte avskräckas. Folk-

republiken Kina skulle bli ”en ny form av internationell aktör”, en revolutionär nation inställd på att bryta rådande normer och regler för internationella relationer – som ju var en produkt av Västs dominans.

Men på hemmaplan kunde revolutionen mot Kinas förflutna inte slippa undan konflikten i att den måste komma till uttryck genom diskurs, symboler och identiteter hämtade från det förflutna, inte minst minnet av dess position som det Centrala riket i den då kända världen och de politiska traditioner detta innebar. Inte heller kunde man beseгра tidens gång. För Mao skulle revolutionen upphöra om den avsåg sig en kontinuerlig rörelseenergi. När Stora språnget misslyckats beslutade han att den höll på att förlora stöd också bland partieliten och för att förnya den startade han kulturrevolutionen mot ledningen för både partiet och staten. Men trots den enorma makt utan motvikter han samlat på sig fann han sig ofta ur stånd att uppnå sina mål och blev mot slutet mer eller mindre medveten om att kulturrevolutionen misslyckats. Efter hans död kollapsade hans stora narrativ och under Deng ersattes det med ett annat. I stället för maningar till jämlikhet satsade man på välstånd och modernism där alla andra överväganden avfärdades med det auktoritativa utlåtandet: ”Utveckling går inte att argumentera mot”. Den nya kursen ledde till höjd levnadsstandard men också ökade klyftor mellan rika och fattiga. Det innebar att betoningen alltmer kom att ligga på nationella och inte sociala mål, om att genom rikedom och makt återge Kina rollen som det Centrala Riket. Men i brist på någon högre ideologisk vision för att ge det kinesiska folket ett mål uppstod en ”långsam moralisk kris”, framför allt bland ungdomen. Chen medger att detta vakuum paradoxalt nog stärkte partiets grepp om landet där befolkningen utlämnades till en fruktan för att utan partiet kunde saker och ting bli värre och där Kina till och med skulle kunna brytas i sär.

Vad bör göras? Som historiker är Chen sparsam med rekommendationer men ändå inte till den grad att han helt avstår från dem. I början av sin bok förklarar han att avgörande för hans arbete har varit att ”utmaningen att korrekt placera den kommunistiska revolutionen i Kina innanför historiens annaler”. Han fortsätter:

Revolution är ingen synd, anser jag. Det finns orsaker till att revolutioner inträffar. En revolution skulle inte ha utbrutit om inte den gamla regim som gav upphov till den varit hopplöst urartad. Så var det också för den kommunistiska revolutionen i Kina, som inträffade som ett dramatiskt svar på att den gamla regimen i Kina totalt misslyckats med att hantera de förfärliga inre och yttre kriser som uppslukade stat, samhälle och rent av civilisationen i Kina. Att en revolutionär era inträffade i Kina var därför på intet vis någon slump, snarare måste det ha funnits historiskt berättigade faktorer bakom det som skedde.

Med detta sagt konstaterar Chen också att ”alla revolutioner har sina negativa sidor”, i synnerhet någon så radikalt omvandlande som den kinesiska, som var ”oundvikligt destruktiv, grym och blodig” och där målet med befrielse under Maos sista år blev till sin negation. Men om vi vill ”förhindra sådana tragedier i framtiden får vi inte bara avvisa revolutionen”. Mao och Zhou var människor och produkter av revolutionen och även en person som han själv, född efter 1949, måste vara självkritiskt medveten om att även han i någon mening formats av den. Hellre än att bara lovprisa eller avfärda revolutionen behövs en förståelse av varför revolutioner inträffar och, när de hamnar fel, att hitta rätta vägen till en bättre framtid. I fallet Kina borde det innebära en process av ”av-revolutionering” bortom förändringarna under Reform-eran, till de besläktade målen av mer jämlikt ekonomiskt välstånd, mer genuin social stabilitet och mer autentisk politisk demokrati på hemmaplan; och utrikespolitiskt att landet kan ta sig ur skuggan av kalla kriget och bli ”en verklig ’insider’ i det internationella samfundet och konsekvent spela rollen som samordnare och inspiratör till regional och global fred och stabilitet”.

I *Mao's China and the Cold War* 2001 skrev Chen att han inte trodde att det kunde ske förrän den sista generationen som vuxit upp under den revolutionära eran hade lämnat scenen, vilket borde vara fallet om femton eller tjugo år. En tidsplan det finns anledning att reflektera över.

Och hur är det med USA, den andra parten i kalla kriget? Han fruktade ytterligare en runda i den uppgörelsen, en som saknade allt berättigande. Även om Kina under Mao använde våld för att skydda sina gränser var det ingen expansionistisk kraft. Strävan efter en central ställning var inte lika med strävan efter internationellt herravälde. Folkrepubliken Kina strävade efter det förra, inte det senare. Väst måste göra ett seriöst och varaktigt försök att förstå Kinas perspektiv och problem i det nya seklet, utan att hemfalla till den hållning man intagit på 1950- och 1960-talet. ”Under inga omständigheter får ett andra kallt krig riktas mot Kina.” Och om Kina inte utvecklades åt rätt håll? ”Vi får aldrig bli besvikna över Kinas brist på tillräckliga förändringar på kort sikt; vi får aldrig uppge vår attityd av goodwill mot Kina.”

Detta skrev Chen för drygt tjugo år sedan, på den tid då KKP leddes av Jiang Zemin. I Kina, och i Väst och världen i stort, har scenen mörknat sedan dess. Skulle Chen säga samma sak idag? Sannolikt skulle han göra det. Det andra kalla krig han fruktade, ingen enkel eller omedelbar reproduktion av det första, men heller inte bättre än det, är på plats. Mitt i en ihärdig försämring av det mellanstatliga systemet går det att gissa sig till Chens känslor genom den förtvivlan som ryms i att han nyligen ställde frågan: var någonstans går det i dag att hitta en motsvarighet till Zhou?

I ett vidare sammanhang liknar Chens attityd i mycket två ryska historikers. Två som eftersträvat en balanserad bedömning av Michail Gorbatjov, som till sin karaktär och sin bana var ganska olik Zhou, men som var en annan kommunist med ideal som sträckte sig längre än till utövande av makt för dess egen skull och som också fick ett tragiskt slut. Dimitrij Furman, som kommit att beundra Gorbatjov, kunde också se hans svagheter, men såg med sympati på dem och betecknade honom som den ende härskaren i rysk historia som frivilligt begränsade sin egen makt och gav sitt folk rättigheter det aldrig tidigare haft. Domen från Vladislav Zubok, tio år yngre, är strängare. Hans mästerverk, *Collapse* (2021), är en förödande analys av varför Gorbatjovs reformer misslyckades.⁶ Om han kunde bli så bryskt avpolletterad från sitt ämbete och utan att någon egentligen reagerade, av en rival av betydligt lägre dimensioner, låg felet hos Gorbatjov själv, i de begränsningar hans bakgrund utgjorde och de illusioner smickret i Väst invaggat honom i. Med en klokare hållning och mindre fåfänga kunde han ha undvikit sitt fall, som ryska folket – som redan drabbades av fiaskot för hans hantering av ekonomin – skulle få betala ett högt pris under hans båda efterträdare. Även om Furmans och Zuboks bedömning av Gorbatjov skiljer sig åt helt delar de många värderingar som liknar dem som Chen gett uttryck för, liksom också, på sitt eget sätt, dem som [den politiske tänkaren] Ci Jiwei står för: en nykter, human realism, uttryck för en inställning som inte är lätt att klassificera, någonstans mellan liberalism och socialism. Zubok står närmare Chen som forskare: bägge är historiker vid universitet i Väst dit de emigrerat utan tvång eller utan att förlora kontakten med hemlandet och där båda åstadkommit verk av ett djup och med insikter som ingen av deras västliga kollegor kan mäta sig med. Allt eftersom fruktan och smädelse hela tiden ökar i Väst mot de båda stater av kontinental storlek de skildrar skulle det vara värdefullt att se en dialog mellan dessa båda historiker.

Översättning: Björn Erik Rosin

Lästips

Maurice Meisner: [Mao Zedong – Ett politiskt och intellektuellt porträtt](#) och [Maos Kina och efteråt](#) (handlar till stor del om utvecklingen efter Maos död)

[Kina, Ryssland, USA och Ukraina](#) Artikelsamling om Kinas utrikespolitik

⁶ Se [Vladislav M Zubok: Hur Sovjetunionen imploderade](#) (bokutdrag) / MF